

Stimulantia

Tobaks- och alkoholkonsumtion ombord på flottans fartyg under 1600- och 1700-talen

Matilda Jarl

Introduktion

Ombord på förlista fartyg finns många spår av människor som levt föress. För att närma sig dem kan vi studera fartygen, rumsligheten, föremålen eller till och med deras faktiska skeletala kvarlevor. Olika fysiska ting bär på information om olika aspekter och skeenden, vilket ger oss goda möjligheter att öka förståelsen för forna tiders människor och deras livsvillkor.

Trots att livet till sjöss i många avseenden skilde sig från livet på land, så är de båda ändå starkt sammankopplade. De hierarkier och strukturer som

---

Matilda Jarl är arkeolog och osteolog med maritim inriktning. Hon arbetar som intendent på Kulturhistoriska avdelningen vid Nordiska museet. Tidigare har hon arbetat på Statens maritima och transporthistoriska museer, främst med kunskapsunderlaget till Vrak – museum of wrecks. Matilda är aktiv som osteolog i forskningsprojektet "Skeppet Mars (1564)" och har även haft en liknande roll i arbetet med Gribshunden (1495). Hennes publicerade arbeten rör främst marinarkeologi och osteologi.

fanns på landbacken följde ofta med ut till sjöss, liksom även föremål och konsumtionsvanor. På många av de förlista fartyg som påträffats och undersökts finns föremål som kan kopplas till konsumtion av alkohol och tobak. Dessa har till viss del beforskats, men i en mycket begränsad omfattning.

I denna artikel avser jag närma mig livet för människorna ombord på flottans fartyg under 1600- och 1700-talen genom att studera *njutningsmedel* – i detta fall fynd kopplade till alkoholhaltiga drycker och tobak.¹ Avsikten är även att sammanställa och granska tidigare forskning, liksom att genom några exempel fall peka på kunskapsluckor som är angelägna att beforska.

Forskningsläget

Den svenska kritpipsforskningen har under de senaste decennierna i stor utsträckning dominerats av Arne Åkerhagen. Denne har både analyserat kritpipor från landlokaler, liksom från marinarkeologiska lämningar som *Vasa* (1628) och *Kronan* (1676).² Åkerhagen har också byggt upp en kritpipskronologi för den inhemska produktionen.³ Då en stor mängd i Sverige påträffade kritpipor tillverkats i England och Holland, är dessa länders forskning i ämnet betydande källor till information. Viktiga forskare är exempelvis Don Duco och Jan van der Meulen.⁴

I de flesta fall behandlas kritpipor med huvudsaklig fokus på datering och identifiering av pipmakare, och piporna kopplas ofta till konsumenternas stånd och i vissa fall även genus.⁵ Flera forskare, som Lise Loktu och David Higgins, menar att kritpipor inte bara bör diskuteras utifrån pipornas betydelse för en individs sociala identitet, utan även kan användas för att studera politik, hälsa, beroende, liksom spridning av både idéer och handelsvaror.⁶ Loktu understryker också att det inom den norska kritpipsforskningen länge funnits en missuppfattning om att rökning främst bedrivits av skeppsfolk då den norska kulturarvslagen länge gav en fördel för omhändertagande och bevarande av fynd från marinarkeologiska lämningar.⁷ I Sverige påträffas kritpipor vid arkeologiska undersökningar både på land och i vatten. Ofta ligger fokus på just typologisk bedömning för att datera den aktuella lämningen.

På tidigmoderna vrak är kritpipor en vanlig fyndtyp. Kritpipor har bland annat påträffats på de i Sverige förlista fartygen *Vasa*, *Stora Sofia* (1645), *Kronan*, Jutholmsvraket (cirka 1700), *Anna Maria* (1709) och *Fredricus* (1719).⁸ *Vasa* och *Kronan* behandlas mer ingående i denna artikel.

Kritpipor är dessvärre en föremålstyp som i vissa fall plockas från vrakplatser, ett problem som påverkar möjligheten att få en fullständig bild av lämningen. I de fall piporna finns kvar kan de ofta ge oss ny kunskap om handel, livet ombord, konsumtionsmönster i samhället och i vissa fall även om konsumentens status.

Tobaken kunde konsumeras på många olika vis och användas till många olika syften.⁹ Som medicinalväxt ansågs den ha mycket goda egenskaper och kunde användas för att bota det mesta och även hålla undan pesten. Redan 1571 publicerade Nicolas Monardes en studie om tobak, mirakelmedlet som både kunde pigga upp, läka sår, lindra värk och verka som maskdrivande medel. Som njutningsmedel ansågs den vara ett otyg och när den dessutom röktes var den en uttalad brandfara. Simon Pauli publicerade 1665 ett verk där han underströk att tobak förvisso kunde ha goda "värmande och uttorkande" egenskaper, men att den vid rökning eller sniffning i det närmaste kunde beskrivas som outhärdlig och fördummande.¹⁰

Ett gediget bidrag till tobaksforskningen har gjorts av Walter Loewe, som fokuserat på tobaken och dess tillbehör. Dels avseende import och export, men också den inhemska produktionen, upprättande och drift av tobaksspinnerier samt människorna bakom dem.¹¹

Ulrica Söderlind har i sin avhandling *Skrovsmål* behandlat både mat-, tobaks- och alkoholkonsumtion ombord på flottans fartyg under 1500 till 1700-talen, med fokus på proviantmängder, kaloriintag och RDI (Rekommenderat Dagligt Intag). Även i Annika Sandéns bok *Fröjdelekar* behandlas alkohol- och tobakskonsumtion i Sverige, här med fokus på landsamhället under tidigt 1600-tal till tidigt 1700-tal.¹² Likaså lyfts den svenska alkoholkonsumtionen fram i Richard Tellströms och Håkan Jönssons bok *Från krog till krog*, där 700 års krogliv, från 1200-talet fram till idag behandlas.¹³

Alkoholrelaterade fynd görs ofta ombord på förlista handels- och örlogsfartyg, men även där finns problematiken med fyndplockning och plundring. Om föremålen finns kvar går det ofta att hitta ny kunskap. I de fall där alkohol bevarats är det ibland möjligt att få fram detaljerad information

om alkoholhalt, typ, smak och doft. Något som Björn Lindeke visar i sin artikel *Aqua Vitae Regia* om alkoholen på *Kronan*.¹⁴ Bevarad alkohol har även påträffats ombord på *Vasa*.¹⁵ Där, men också vid flera andra vrak som *Bodekull* (1678) och *Resande Man* (1660), har flera föremålstyper koppade till alkohol hittats.¹⁶

Alkohol

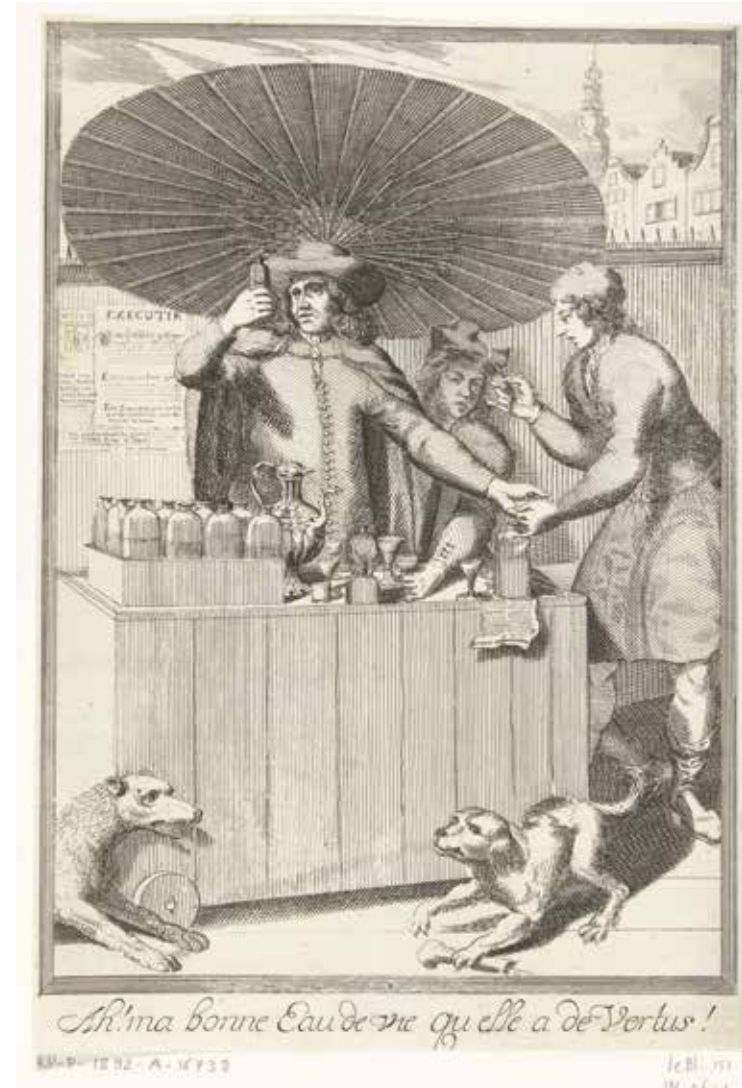
I det tidigmoderna Sverige dracks det mycket alkohol både till vardags och till fest.¹⁷ Utbudet ökade under sekulens gång, och varierade mellan de olika samhällsskikten. Exklusiv importerad alkohol var dyr och därför avsedd främst för de högre stånden. Öl dracks av både hög och låg, men den var av olika kvalitéer och en del av den dagliga konsumtionen. Det fanns inhemska, men även importerade ölsorter. Bland annat producerades och infördes öl från de svenska provinserna i Tyskland. Till de finare sorterna hörde ölet från Danzig och Preussen.¹⁸ Vin däremot importerades från kontinenten och medelhavsområdet, där de spanska och franska sorterna var av finare kvalitet och även föredrogs som nattvardsvin.¹⁹ Vin konsumerades gärna bland adeln, då man strävade efter att efterlikna övriga västeuropeiska ländernas adels- och hovkultur.²⁰ Genom den utvecklade och förfinade destilleringskonsten kom brännvinet under mitten av 1400-talet att gå från att endast vara del i krutframställningsprocessen, till att även ta plats i medicinkistan och på dryckesbordet. Brännvinet tillverkades lokalt i Sverige av både kruttillverkare, apotekare och fältskärer, men importerades även från bland annat Frankrike och Spanien.²¹

I Stora sjötullens noteringar går det att finna spår av många importerade och exporterade varor. Under rubriken "fremmande drycker" framgår bland annat att 113½ åm (cirka 17 819,5 liter) och 16 ankare (cirka 628 liter) brännvin, 862½ åm (cirka 124 200 liter) Renskt vin och 3264 tunnor "Rostocker" öl importerats till Sverige 1640.²²

Bland den från 1500-talet och framåt stora uppsjö av krogar, som hamn-, gruv-, sjö-, kyrko-, befästnings-, brännvins-, vin- och ölkrogar, fanns även lönnkrogar. Den sistnämnda typen drevs i flera fall av kvinnor som tillverkade både öl och brännvin till den egna verksamheten.

Abildning av ölstuga från 1661 av den holländske konstnären David Tenniers den yngre. Notera keramikkrusen, stopen och kritpiporna, vilka även förekom i Sverige vid tiden. Nationalmuseum. Public domain.

Brännvinsstånd. Notera de kvadratiska glasflaskorna till vänster i bilden. Brandewijnverkoper av den holländske konstnären Pieter van der Berge. 1694–1737. Rijksmuseum. Public domain.

Liksom namnet avslöjar bedrevs de i löndom och saknade tillstånd. De övriga krogtyperna hade olika slags utskänkningstillstånd, beskattades av staten, och fick endast sälja och utskänka en begränsad typ av drycker. Inne i städerna var utbudet hårt reglerat på så sätt att exempelvis vinkrogarna hade exklusivt tillstånd att sälja vin, medan ölkrogarna saknade sådant.²³ Utanför städerna var det lösare reglerat för att möjliggöra försäljning i områden med endast en eller ett fåtal krogar. Dock reglerades utskänkningen av utländskt öl och vin från 1605 exklusivt till dem med speciellt kungligt tillstånd.²⁴

Bland de så kallade priscouranter som bevarats går bland annat att utläsa prissättning för olika alkoholsorter.²⁵ Den sista veckan i april 1746 i Stockholms stad kostade exempelvis ett Rhenskt vin 720 daler per åm (cirka 144-157 liter) medan ett Portugisiskt vin kostade 700 daler.²⁶ Brännvin var billigare och kostade 450 daler för mellan 2-3/4 oxhuvud (cirka 118-177 liter) beroende på kvalitet.²⁷ Trots att det rör sig om grossistpriser ger det ändå en indikation om de olika varornas värde och efterfrågan.

En plats som vi idag kanske inte förknippar så starkt med alkohol är kyrkan. Men under tidigmodern tid var den en samlingsplats för både det religiösa och det sociala livet och hade dessutom i många fall en egen närliggande krog, med prästen vid tappen. Det var inte helt ovanligt att församlingsmedlemmarna drack både före och efter högmässan.²⁸ Att det därför fanns problem med fylleri både inne i kyrkan och på kyrkbacken är föga förvånande. Dessutom var det inte ovanligt med försäljning av tobak och brännvin på kyrkogården, vilket under 1600-talet ledde till flera lokala förbud mot försäljning på kyrkans område.²⁹

Församlingsmedlemmarna var dock inte ensamma om förkärleken till tobak och alkohol. År 1663 förmanades prästerna av ärkebiskopen att avhålla sig från sådan konsumtion.³⁰

Att dricka till sjöss

Alkohol ombord förekom i flera olika former och till olika syften. Som måltidsdryck, njutnings- eller berusningsmedel, läkemedel, som en stärkande tår inför strid men också som del i religiösa ceremonier.

Bland de gemena båtsmännen, delades dryckes- och matkärl inom ett så kallat fatlag, bestående av 5-8 personer. Fram till mitten av 1700-talet dracks huvudsakligen öl, ofta i ett laggat trästop som skickades laget runt. Medan de gemena delade broderligt ur stopet, drack de högre befälen ur egna glas eller tennstop.³¹

Åsikterna kring drickande ombord har varierat över tid. Under 1600-talet fanns flera förbud mot att vara berusad i tjänsten, men mot drickande överlag fanns inga restriktioner.³² Bland de högre befälen och officerarna medfördes dessutom egna förråd av alkohol. Detta då det särskilt för de högre stånden var viktigt att visa sin status och kunna bjuda flott även ombord.³³

Alkoholens positiva effekt på moralen i samband med strid var något som bland annat påtalades av Gustav Vasa, som 1555 skrev till sina finska befälhavare att han gärna skulle se att de ordnade med "några starka drycker, antingen brännvin, renskt vin, mjöd eller pryssling, så att envar finge en god klunk" inför striden.³⁴ Tankarna var liknande i flottan vilket framgår av viceamiralen Henrik Flemings instruktion från 1628: "Och på det att detta unga folket, så väl land- som sjöfolk, måtte vara desto häftigare och frimodigare, när de komma till slags med fienden, så skall givas dem par tunnor öl tillbästa att drickat".³⁵

Alkoholkonsumtion ombord var dock långt ifrån oproblematiske. Redan 1535 fastslog skeppsrätten förbudet mot att dricka sig full ombord.³⁶ Att det sannolikt dracks mycket i fältläger och på flottans fartyg framgår av 1621 års krigsartiklar liksom 1685 års sjöartiklar. I båda fallen underströks att dryckenskapen inkräktade på de religiösa ceremonierna och påverkade deltagarnas sinnesnärvaro under dem. Flottan var extra strikt när det gällde fylleri "inom skeppsbord". I ett försök att avskräcka från ogudligt beteende och fylleri, som ju även påverkade arbetet och säkerheten ombord, utlovades stränga straff. Dessa kunde beroende på förseelse resultera i allt från några dagar på vatten och bröd, till att springa rå, avhysning från flottan,

eller i extrema fall, avrättning.³⁷ I sjöartiklarna från 1685 förekommer även ett förbud för både officerare och gemena mot att "hålla krögeri med tappande, säljande eller utborgande" av vin, öl och andra alkoholhaltiga drycker ombord.³⁸ Straffet skulle vid enstaka förseelser vara att sitta "i järn vid vatten och bröd", eller förlust av en halv månadslön. Om det trots flera varningar upprepades skulle den skyldige förvisas utan avsked.³⁹ Men att vara berusad i sig var generellt inte ett problem så länge det inte påverkade gudfruktigheten eller arbetsförmågan.⁴⁰

Den som gjorde sig av med eller på annat sätt slösade med den mat och dryck som utdelats skulle straffas strängt. Den skyldige "skall under köhlen straffat warda, der det och icke till at äta och dricka tiäner, skall derom först Capitenen tillkänna gifuas at der uppå böther skaffas".⁴¹ Att mat och dryck kastades eller gjordes av med var möjligen kopplat till att denna på något sätt blivit dålig. Ulrica Söderlind lyfter ett exempel från 1700-talet där de gemena beklagat sig och vägrat äta den härska gröten som serverats, varpå kocken samlat in den för att servera den igen nästföljande dag.⁴²

Hur befäl och gemena skulle förhålla sig mot varandra var hårt reglerat och det var viktigt att man höll sig inom ramarna för detta. I de fall där konflikter uppstod var alkohol ofta involverat.⁴³ Eftersom berusning och hävdad okunskap i flera fall kunde ses som förmildrande omständigheter, rör det sig, enligt historikern AnnaSara Hammar, i vissa fall möjligen om att en "underlydande hade berusat sig för att våga visa ett våldsamt missnöje" mot sin överordnade. Berusning och okunskap kunde då yrkas i en rättssituation för att undkomma de strängaste straffen.⁴⁴ De förmildrande omständigheterna för fylleri gällde, liksom tidigare nämnt, inte ogudaktigt beteende. Att smäda gud var straffbart med döden, och att i samband med gudstjänsten eller sakramenten skoja och narra kunde i värsta fall leda till ett sådant straff. Detta oavsett om den skyldige varit drucken eller ej.⁴⁵

Varken förbud eller regleringar gäller egentligen alkoholkonsumtionen i sig, utan snarare det beteende och de handlingar som i flera fall kunnat kopplas till den.

Präster och det välsignade vinet

Präster var viktiga ombord vid längre resor och vid stridssituationer, då de bland annat tog hand om sjuka, sårade och döende. Deras arbetsuppgifter inkluderade även att hålla gudstjänster på söndagar och vid högtider, samt att hålla korum morgon och kväll.⁴⁶ Liksom tidigare nämnt, var prästerna i flera fall lika förtjusta i alkoholhaltiga drycker och tobak som sina församlingsmedlemmar. Något som kunde visa sig vara problematiskt då prästerna ibland dök upp berusade vid till exempel korum. I sjöartiklarna från 1644 deklaras att en präst som tre gånger kommer "drucken till korum" skall avvisas från flottan.⁴⁷

Det vin som användes till nattvarden, så kallat messevin, var av finare kvalitet, gärna importerat från Spanien eller Frankrike. Vinet utlämnades till predikanten för det fartyg denne var stationerad på, där mängden varierade beroende på fartygets och besättningens storlek. Kristi kropp och blod – oblat och messevin, utdelades här i relationen en kanna per 250 oblater. Exempelvis skrevs det ut 60 kannor, motsvarande 157 liter, spanskt vin åt predikanten på det stora skeppet *Scepter* 1638, medan predikanten för det mindre *Amarant* 1654 endast försågs med hälften.⁴⁸

Ransoner

Kronan ansvarade för att förse folket ombord med förtäring.⁴⁹ Längre har det hävdats att kosten inte utdelades inomskärs, utan först efter att fartyget lämnat skärgården. Detta skulle innebära att manskapet själva skulle sörja för sitt uppehälle under den period de befann sig inomskärs. Ett system som möjligen i någon form kan ha förekommit under delar av 1500-talet. I Patrik Höglunds avhandling *Skeppssamhället* påpekas att det inte är troligt att ett sådant system, om det existerat, använts under 1600-talet. Fynd ombord på *Vasa* visar förvisso på att egen proviant medtagits ombord, men i en sådan liten mängd att den inte bör ha räckt under någon längre period. Fartyg kunde bli liggande i skärgården i flera månader innan avfärd, och att i ett till stora delar kontantlöst samhälle låta tusentals människor själva införskaffa sin mat och dryck i skärgården torde vara ett mycket ineffektivt och problematiskt företag.⁵⁰

	Öl	Brännvin	Tobak
1600-tal	Ca 2-4L/man/dag Befäl ca 4L/man/dag.	Utdelades som extra förplägning från 1675.	Utdelades som extra förplägning från 1675.
1700-tal	Ca 2L/man/dag. Utgick under andra halvan av 1700-talet.	Utdelades först som extra förplägning. 12 cl/man/dag under slutet av 1700-talet.	Utdelades först som extra förplägning. 15 gram tobak/man/dag från 1757. 6 gram tobak/man/dag från 1782. 11 gram tobak från 1796.

Ranson i snitt per århundrade. Tabell baserad på Zettersten 1890:244; Söderlind 2006: 54, 59, 129, 117.

Folket ombord delades upp i kajutfolk och gemena. De två kategorierna tilldelades olika kvalitet och kvantitet av mat och dryck, vilket reglerades genom uppsatta spisordningar. Kajutfolk var de av högre rang och status som officerare, underofficerare, präster och barberare. Dessa utspisades kajutkost, medan de gemena inkluderade grupper som båtsmän och soldater, vilka erhöll en enklare kost.⁵¹ Gustav II Adolf skrev 1628 att folket ombord på flottans fartyg skulle förses med både bröd och öl till sitt uppehälle, så att de "icke nödgas dricka det salta vattnet, hvilket är en orsak, att så många förlidna åren äro fallna uti sjukdom och komma om halsen".⁵² Vatten var svårt att hålla färskt, öl var då ett mer hållbart alternativ som förvisso kunde surna men inte blev hälsovådligt. Ölet var alltså en viktig del av kosten ombord, och förtärdes både som dryck och måltid i form av ölsupa.⁵³ Det öl som serverades i kajutan kallades för kajutöl och var av en högre kvalitet än det skeppsöl som serverades till de gemena.⁵⁴ Kajutfolkets öl tillverkades med en högre halt malt i proportion till vattnet, och hade även en högre alkoholhalt.⁵⁵

Storleken på den ranson som utdelades till olika grupper skilde sig åt över tid. Enligt de uppskattningar som gjorts av Ulrica Söderlind var ransonen under 1600-talet i snitt två till fyra liter per man och dag. Ransonen för befäl låg i de flesta fall runt fyra liter. Under 1700-talet

minskade ransonen till cirka två liter, innan den under den andra halvan av århundradet fasades ut mot vinättika som skulle blandas med vatten. Söderlind menar att det under 1500-talet fanns sex olika ölsorter ombord, medan det under 1600-talet reducerats till tre.⁵⁶ Dock är det troligt att det i vissa fall snarare rör sig om olika namn för samma slags öl.

Brännvin blev en del av en extra förplägning som delades ut på fartygen från 1675, bland annat som en styrketår inför strid.⁵⁷ Under slutet av 1700-talet blev brännvinet en del av ransonen varvid fyra centiliter brännvin utspisades per man och måltid, till frukost, middag och kvällsmat.⁵⁸ Men brännvinet var närvarande ombord långt tidigare i medicinkistor och i befälens egna förråd, men de finns då inte listade i spisordningarna. På samma sätt saknas i regel även vin på dessa listor. Men det finns undantag. Till exempel på sjukfartyget *Prins Ferdinand* 1789, där de sjuka gavs 1,6 deciliter vin per man och dag.⁵⁹

Tobak

Tobaken kom som medicinalväxt till Europa från "den nya världen" under 1500-talet och England skall ha varit ett av de första europeiska länderna som anammade rökning. Där etablerades seden från 1570-talet och framåt, först bland skeppsfolk och den välbärgade eliten, men inom några årtionden spreds vanan näst intill lavinartat bland de stora massorna. Engelsmännen var också bland de första att tillverka och exportera kritpipor i Europa. Senare kom kritpipor även att tillverkas i stor utsträckning i Holland.⁶⁰ Under andra halvan av 1700-talet fanns också en storskalig produktion av kritpipor för inhemsk konsumtion i Sverige.⁶¹

Exakt när tobaken kom till Sverige är ännu oklart, men både arkeologiskt fyndmaterial i form av kritpipor, och historiskt källmaterial som brev och samtida akademiska publikationer visar att tobak brukades och odlades för medicinskt bruk redan under slutet av 1500-talet. Bland de första noteringarna i tull-listor av importerad tobak till Sverige finns skepparen Simon Claesson som i maj 1601 skeppade varor från Holland till Sverige. Med i lasten fanns bland annat 1 skålpund tobak, motsvarande ungefär 425 gram. Några månader senare, i september, anlände ett fartyg

från Wismar med 2 knippen kritpipor och i oktober ytterligare ett fartyg från samma ort med 168 kritpipor i lasten. Under 1600-talets första decennier förekom en mycket blygsam och sporadisk import av tobak och tobaksprodukter till Sverige.⁶²

Efter att bruket först introducerats av holländska och engelska handelsmän till hamnområdena började även det svenska Söderkompaniet att importera tobak till Sverige under 1620-talet. Både kundkretsen och intresset för tobak ökade, men fick inget större genomslag. Först under 1630-talet kom den stora spridningen när bruket näst intill explosionsartat spreds av hemvändande soldater som deltagit under det trettioåriga kriget. Då var tobaken ännu dyr och förekom i mindre mängder eftersom tobaksodlingarna i koloniområdena inte nått storskalig produktion.⁶³ Detta återspeglas också i det arkeologiska källmaterialet i form av kritpipor med små piphuvuden. Vart efter priserna sjönk, ökade även piphuvudenas storlek.⁶⁴

Det ökade intresset för tobaken och dess tillbehör blir tydligt i Stora sjötullens listor vid en jämförelse mellan åren 1637 och 1640. På blott tre år ökade antal importerade kritpipor från 70 320 till 281 948. För motsvarande år ses även en dubbling av tobaksimporten från 38 430 $\frac{3}{4}$ pund till 80 123 pund.⁶⁵ Värt att notera är också att dessa listas under "Drögerij" tillsammans med bävergäll, rabarber och kvicksilver.⁶⁶ "Drögerij" avser här produkter avsedda för medicinskt ändamål.

När den svenska staten 1640 beslutade att reglera tobakshandeln genom att utdela ett monopol för import och försäljning, gick priserna upp, vilket ledde till att stora mängder tobak smugglades in i landet. Målet var att tobaken skulle säljas via grossister till apotek och utskänkningsställen. Att så inte blev fallet påvisar brevväxling mellan Jacob Bolme och Axel Oxenstierna under 1640-talet. Bolme menade att det både via handelsskeppen och kronans fartyg sipprade in smuggeltobak i staden, och att det på apotek och vinkällare såldes snus och røktobak som de fått på annat håll.⁶⁷ Monopolprivilegiet togs bort och återinfördes flera gånger under 1600-talet i försök att få stopp på smugglingen och premiera inhemska varor.⁶⁸

Under 1640-talet gjordes försök att få igång en egen tobaksodling i den svenska kolonin Nya Sverige. Det blev ingen större framgångssaga, även om det resulterade i en viss export av tobaksvaror. Under samma period upprättades i Sverige de första tobaksspinnerierna, vilka under 1650-talet följdes av experimentella tobaksodlingar.⁶⁹ Tobaken som tidigare impor-

terats till Sverige via Holland, odlades från 1725 istället lokalt i samband med försöken att få bort importtobaken.⁷⁰ Under 1700-talet hade tobaken tappat nyhetens behag, men var fortsatt en populär och viktig konsumtionsvara. Den inhemska varianten var mindre populär då den ansågs hålla lägre kvalitet än den importerade.⁷¹

Tobaken kunde tidigt köpas på apotek, men senare även på bland annat krogar.⁷² När den väl fått fäste i samhället brukades den ofta i samband med alkohol, och var ett av tidens stora njutningsmedel bland både hög och låg oavsett kön och ålder.⁷³ Den extremt snabba spridningen av tobaksbruket och dess problematik återspeglas också genom en del lokala förbud som infördes. Dessa rörde både konsumtion inne i kyrkan och försäljning av brännvin och tobak på kyrkogården.⁷⁴

Kritpipor beskrivs generellt som engångsartiklar och därför utmärkta för arkeologisk datering. Detta kan diskuteras då påträffade avbrutna kritpipor med tandmärken långt in på skaftet visar att de använts under en lång tid.⁷⁵ Det finns även fall där trasiga kritpipor lagats, modifierats och getts skyddande fodral eller inbindning, som i fallet med två kritpipor som insamlats under 1890-talet i Lappland. Det rör sig om två holländska pipor, vilka enligt uppgift skall ha tillverkats i Gouda under perioden 1750-1755 och varit i bruk bland samer i över hundra år.⁷⁶ Men det normala var att kritpiporna användes under en relativt begränsad period.

Från 1700-talet finns tryckta prislistor för både tobak och olika slags alkoholhaltiga drycker. Bland dessa finns en lista från Olof Forsbergs pipbruk i Stockholm 1745, där det framgår att kritpipor såldes i tre olika längder – långa, medel och korta. Priserna rör sig i spannet 3-3,8 daler för de korta, 5,8-7 daler för medel, och 8-13,16 daler för de långa.⁷⁷ För att sätta detta i perspektiv kan vi jämföra med att det i maj samma år gick att få en hel tunna saltad fisk från Norge för 36 daler.⁷⁸ På samma sätt finns även listade priser för diverse importvaror. Ett exempel är Stockholms stads priscouranter där ett skålpund tobaksblad av olika märken prissatts "uti partier". Exempelvis fick man "Nieuwkerkerbeste" för 5 $\frac{3}{4}$ á 6 mark i januari 1742, medan priset för densamma i maj 1743 är satt till 5 á 5 $\frac{1}{2}$ mark. Det går på detta sätt att följa prisförändringar, men det går också att urskilja prisskillnader för olika märken och kvaliteter inom samma varugrupp. Den dyrare sorten "Hollands Amersf. Beste" kostade både i januari 1742 och i maj 1743 6 $\frac{1}{2}$ á 7 mark.⁷⁹

Att supa tobak ombord

Tobakens nytta ombord på fartygen var något som inte var helt oproblematiskt. Dels fanns den stora brandrisken vid rökning, men det pågick även diskussioner kring huruvida besättningens tobakskonsumtion skulle bekostas av staten eller ej.⁸⁰

Tobak infördes som extra förplägning under sent 1600-tal och inkluderades i ransonerna från 1757. Tillsammans med brännvinet och vinätikan avsågs den kunna ersätta det tidigare utskänkta ölet. Under den första tiden bestod ransonen av 15 gram per man och dag. Den sänktes 1782 till 6 gram, för att fjorton år senare ökas till 11 gram. Att tobak delades ut i ransonerna menar Söderlind snarast beror på tobakens utlovade förmåga att dämpa hungerkänslan vid tuggning. En del tobak har därför troligen inte avsetts för rökning.⁸¹ Mängden tobak skilde sig dessutom mellan olika grupper ombord, där de gemena fick en mindre mängd än kajutfolket.⁸²

Diskussionen kring huruvida de långa kritpiporna som kom under 1700-talet röktes av de högre stånden, och de kortare av de lägre, är möjligen inte lika gångbar till sjöss som på landbacken. Då väder och vind påverkade säkerheten för rökning ombord är det troligt att detta även påverkat det valda konsumtions sättet enligt principen "I hamn och fint väder röker jag lång pipa, i frisk kuling en kort, när det stormar, tar jag en prilla".⁸³

Rökningen ombord under 1600-talet har varit reglerad. I ett utkast till sjöartiklar från 1628, liksom i de stadfästa artiklarna 1644, framgår att det är förbjudet att bruka tobak på skeppet utom vid kabysen.⁸⁴ År 1658 står det i amiralitetskollegiets registratur att "ingen skall fördrista sig natt eller dag att dricka tobak under öfverloppet eller ofvanpå öfverloppet, utan allenast öfver vatten baljan vid stora masten, hvarest vakt skall hållas".⁸⁵ Men 1685 har uppmaningarna återigen förändrats och de gemena tilläts att röka under backdäcket. Däremot hade officerarna tillstånd att röka både i hyttan och i kajutan.⁸⁶

Försöken att reglera vart de gemena tilläts röka pekar dels på att "idealen" i sjöartiklar och förordningar inte följdes, men också på att tidigare försök till åtgärder möjligen inte haft önskad effekt eller varit helt realistiska. Dessa uppmaningar har varit ämnade att minimera eldrisken ombord då brandrisken generellt var stor. Fartygen var av trä, och ombord fanns många brandfarliga material som tjära och krut.⁸⁷

Piprökande man vid vattenhink ombord på ett holländskt fartyg. Kanske såg det ut så även ombord på svenska fartyg där de rökande hänvisades till en balja vid stormasten. *Brabantse matroosen Brabantse boerin Diverses modes Dessinées d'apres Nature* av den franske konstnären Bernard Picart. 1728. Rijksmuseum. Public domain. Beskuren.

Trots eldfaran förbjöds inte rökning ombord på de svenska fartygen. Hårdare var kung Kristian IV av Danmark-Norge som var en stark motståndare till tobaksrökning. Därför förbjöds 1619 rökning ombord på örlogsfartygen i Norge, och 1625 infördes samma förbud för de danska motsvarigheterna. Förbuden hävdes dock snart med motiveringen att tobaken gjorde gott för skeppsfolket.⁸⁸

De marinarkeologiska fynden

Spår av alkohol ombord kan utläsas genom förvaringskärl som till exempel tunnor, bartmannkrus, flaskor, liksom utpräglade dryckeskärl och annat.

Flaskor

Flera av de flaskfynd som påträffats på vrak efter flottans fartyg kan kopplas till de högre stånden. Detta gäller till exempel det schatull med tolv rektangulära tennflaskor med bevarad alkohol som hittats på vraket efter *Kronan*. I nio av dessa fanns bevarad vätska med mätbar etanolhalt mellan 14-41,1%. I tre av flaskorna skall vätskan, enligt Björn Lindeke, varit kryddad, även om det är svårt att utröna med exakt vad. Dock har det framgått att det rör sig om ett slags kornbaserat sädesbrännvin, som i mycket påminner om dagens whisky.⁸⁹ Åtta tennflaskor har hittats ombord på *Vasa*. Två av flaskorna påträffades i ett litet träschatull med två fack. En av flaskorna har inrymt en vätska med 33 % alkoholhalt som vid en analys under 1960-talet tolkats som ett sädesbrännvin. Senare analyser indikerar att det möjligen istället rör sig om ett fruktbaserat brännvin, som fransk konjak, Eau de vie eller rhenskt brännvin. Huruvida det rör sig om ett läke- eller njutningsmedel har hittills inte varit möjligt att säkerställa.⁹⁰ Liknande flaskoschatull förekommer även i historiska källor. Kapten Olof Nortman skall bland annat ha förlorat ett "flaskefoder med tolf flaskor uti" vid förlisningen av skeppet *Svärdet*.⁹¹ Möjligen kan innehållet i Nortmans flaskor ha varit av en liknande karaktär som på *Vasa* eller *Kronan*.

Även på *Resande Man* som förläste vid Landsort 1660 på väg mot Polen,

har schatullflaskor påträffats, både spridda på vrakplatsen och samlade i ett träschatull. Dessa är, tillskillnad från schatullflaskorna på *Vasa* och *Kronan*, kvadratiska och av glas.⁹² Vid en första anblick är det lätt att tolka flaskorna i schatullet som identiska, men trots att de tycks rymmas inom likadana fyrkantiga fack skiljer sig ändå deras form åt. Möjligen skulle detta kunna vittna om att flaskorna har olika innehåll, eller härkomst. Flera av flaskorna som dokumenterats på *Resande Man* är fragmenterade och deras innehåll troligen borta sedan länge.

Men det finns ett fåtal till synes ännu intakta och tillslutna flaskor på vrakplatsen där det möjligen kan finnas spår av, eller till och med bevarad, vätska. Inga flaskor har hittills bärgats och analyserats, och deras innehåll är därför ännu okänt. Men det är, på grund av käriltyper, troligt att det rör sig om vin eller brännvin.

Schatull i trä med kvadratiska glasflaskor på *Resande Mans* vrakplats. Statens maritima och transporthistoriska museer. Foto: Patrik Höglund.

På *Kronan* har vin hittats i både flaskor och trätunnor, vilka kan kopplas till kajutfolkets egna privata förråd.⁹³ I tre av cirka trettio påträffade korkförslutna glasflaskor av traditionell rundbukig typ, fanns bevarad alkohol med halter på 5,5 %, 8,8 % samt 10,1 %. Efter trehundra år på sjöbotten hade de ännu en påtaglig doft av vin. Även ett tjugotal tennförslutna glasflaskor har bärgats från *Kronan*. En av dessa innehöll en väldoftande vätska med 26 % alkoholhalt. Vätskan stämmer väl överens med profilen för franskt brännvin, *Eau de vie* – livets vatten.⁹⁴

Att kajutfolket hade egna förråd understryks bland annat i fallet med skeppet *Dygden* (1793), där underofficeren Gudmund Fagerlind önskat ersättning för bland annat vinbuteljer som han förlorat i samband med fartygets förlisning.⁹⁵ Vinflaskor av glas har även hittats på *Bodekull*. Flera ligger spridda på vraket, en bärgades i samband med upptäckten. Flaskans form har daterats typologiskt till perioden 1640-1670, och den bär ett sigill med tre månar som möjligen med tveksamhet kan kopplas till någon de två engelska adelsätterna Boynton eller Ogle.⁹⁶ Någon information kopplad till flaskans tidigare innehåll har hittills inte framkommit.

Även på *Vasa* har glasflaskor påträffats, dock är dessa fragmenterade, men det är troligt att det rör sig om minst två kvadratiska flaskor. Troligen har de använts till förvaring av vin eller sprit, men de kan även ha använts till andra drycker. Då flaskorna är fragmenterade är det dessvärre inte möjligt att utröna exakt vad de innehållit. Fragmentens spridda fyndplatser ombord ger heller inte någon indikation om vilken grupp de tillhört.⁹⁷ Men det är troligt att de kan kopplas till kajutfolket då konsumtion av vin och importerad sprit vid tiden generellt kunde kopplas till de högre stånden.⁹⁸

På *Vasa* har dessutom fynd av sex snidade träflaskor gjorts, varav flera varit märkta med så kallade bomärken. De snidade flaskorna är flatbottnade, fint dekorerade med linjer och har rundade knopplock. Flaskorna rymmer mellan 3,38 till 10,93 liter, och antas därför ha använts av ett flertal individer. Möjligen kan de ha delats inom ett fatlag.⁹⁹

Björn Lindekes tolkning av den analyserade alkoholen från *Kronan* pekar på att vin förvarats i glaskärl med naturkork, medan glas- och tennflaskor med tennförslutning använts till förvaring av drycker med högre alkoholhalter. I de senare fallen har det troligen rört sig om importerat starkvin och sprit, samt inhemskt producerat kryddat sädesbrännvin.¹⁰⁰

Bartmannkrus på vraket efter Bodekull. Notera den uppstickande reliefen på kärlets halsar föreställande skäggiga män, samt krusens olika sigill på kroppen. Statens maritima och transporthistoriska museer. Foto: Jens Lindström.

Bartmannkrus

En för tidigmodern tid vanligt förekommande och lättidentifierad kärlyp är bartmannkrusen, vilka är dekorerade med skäggiga mansansikten.¹⁰¹ Dekoren varierar från en enklare relief till mer avancerad dekor med snirklande skägg och tillhörande manskropp. Kärlet bär i många fall också stämplarna på kruskroppen. Tillverkningen påbörjades under 1500-talet, och då ansiktets utformning förändrats från fromt till mer aggressivt och groteskt under 1600-talet, är det i kombination med kärllformen möjligt att typologiskt placera in dessa inom ett visst tidsspänn.¹⁰²

Importerade kärll av denna typ är vanliga fynd på vrak och har bland annat påträffats på *Kronan*. Innehållet i *Kronan*-fyndet är hittills okänt.¹⁰³ Liknande fynd har även gjorts på *Bodekull*, ett av flottans mindre fartyg

Tunnor på Kronans vrakplats. Kalmar läns museum. Foto: Lars Einarsson.

som förliste 1678. Bartmannkrusen på vraket har daterats till 1600-talet, men inga analyser har gjorts för att om möjligt utröna deras innehåll. Sådana kärl var dock främst avsedda för förvaring av vin eller öl, men kan mycket väl ha återanvänts till andra drycker eller produkter som olja. Dessutom användes den mindre varianten av kärlen, åtminstone under senare delen av 1600-talet, ibland som dryckeskärl av de högre befälen.¹⁰⁴

Tunnor

Öl, vin och vatten förvarades med fördel i tunnor av olika storlekar. De definierades som exempelvis fat eller oxhuvud baserat på deras volym. Vattnet användes bland annat till matlagning. Som kokat var det inte hälsovådligt, men var i övrigt olämpligt att förtära då det snabbt härsknade, speciellt under de varmare månaderna.¹⁰⁵

På *Vasa* har många tunnor hittats, av de mindre finns fyra vilka troligen innehållit alkoholhaltiga drycker. Den minsta av dessa rymmer cirka ½ liter. Samtliga småtunnor var placerade inuti större tunnor eller kistor, och antas därför vara privat egendom. Även om fynden inte visar på närvaron

av större öltunnor, indikerar proviantlistor att stora mängder öl skulle tas ombord inför avfärd – detta då flottans fartyg generellt försågs med stora kvantiteter öl.¹⁰⁶ För att tappa upp vin eller öl användes tappkranar, som den tuppformade ölhane av brons som hittats i en balja i *Vasas* hålskepp.¹⁰⁷

Mängder med laggkärl har hittats på *Kronan*. Fem av de större har troligen innehållit öl eller vin. Enligt Katarina Villner indikerar storleken, 365 liter, att kärlen möjligen kan vara importerade från Frankrike.¹⁰⁸

Dryckeskärl

På *Vasa* har bland annat sju intakta trästånkor påträffats. Uppskattningar baserat på fragment pekar på att det troligen rör sig om totalt minst 19 stycken stånkor, med volymer mellan 2,24–2,6 liter. De har alla någon form av handtag och majoriteten har troligen varit försedda med lock. Liknande dryckeskärl av tenn och keramik har också hittats ombord i skeppets akre delar där de högre befälen huserade. Tennstoppen hade liksom trästånkorna lock, dock av tenn. Samtliga av dessa dryckeskärl kan kopplas till konsumtion av öl. Utöver detta har även 3 supkoppar av keramik hittats på skeppet. Dessa har använts för konsumtion av både mat och dryck. Bland fynden finns även ett passglas som uppskattas ha rymt runt 400 ml. Kärlen kan huvudsakligen kopplas till förtäring av drycker, och då sannolikt alkoholhaltiga sådana.¹⁰⁹

Snidad träflaska från *Vasa*. Vasamuseet. Statens maritima och transporthistoriska museer. Fotograf: okänd. CC-BY SA.

Kritpipor från skeppet *Solen* som förliste utanför Gdansk 1627. Bild tagen av författaren i utställningen om skeppet *Solen* på Narodowe Muzeum Morskie i Gdansk.

Tobak på vraken

Fynden representeras här av kritpipor, pipetuier, snus- och sniffdosor, bevarad tobak och spår av kritpipsbruk i tänder.

Kritpipor

På skeppet *Solen* som sjönk utanför Gdansk 1627 har minst tre kritpipor hittats.¹¹⁰ Dessa påminner i utseendet mycket om den kritpipa som hittats i en tunna ombord på *Vasa*. Vart kritpipan tillverkats har dessvärre inte varit möjligt att utröna då dess typ förekommer både i England och Holland, och den saknar stämpel och klackmärke.¹¹¹ På och runt *Vasa*, har sammanlagt närmare 140 kritpipor hittats, där sex möjligen skulle kunna

Tobak och en liten träkista från *Kronan*. Kalmar läns museum. Foto: Pierre Rosberg.

tolkas som samhörande med fartyget, medan de resterade tros vara kopplade till efterföljande perioder med bland annat kanonbärgningar.¹¹²

En avsevärt större mängd har hittats på *Kronan*, där hundratals kritpipor från både Holland och England påträffats. Att så många hittats hänger dels ihop med att fartyget var fullbemannat och rustat, men sannolikt också med att tobakskonsumtionen ökat betydligt de knappa 50 åren sedan *Vasas* förlisning 1628. Tobaksrelaterade fynd har gjorts på mer eller mindre samtliga däck, där majoriteten återfunnits i kajutfolkets förvaringskärl på trossdäcket. Bland fynden finns både nya, liksom äldre välanvända kritpipor med tandmärken långt in mot piphuvudet, men också pipetuier som använts som skyddande fodral. I en av de officerskistor som påträffades ombord fanns 21 engelska kritpipor av Yorkshire bulbous-typ, varav nio intakta och kompletta.¹¹³ Runt år 2000 gjordes bedömningen att kritpipsfynden ombord representerades av 2/3 engelska och 1/3 holländska pipor.¹¹⁴

Tobak, snuff- och snusdosor

Kritpipor är ett tydligt spår av tobaksbruk, men vad som inte lämnar lika tydliga spår ombord är tuggning, snusning och sniffning av tobak. Men även dessa kategorier finns representerade i fyndmaterialet från *Kronan*. Där har två snusdosor av sköldpaddsskal med rester av tidigare innehåll hittats. Den ena påträffades på trossdäck medan den andras fyndplats är osäker. En möjlig samt en bekräftad snuffdosa med bevarat innehåll har också hittats.¹¹⁵

På vraket har även en tunna innehållande tobak påträffats, vars lock burit det statliga tobakskompaniets sigill. Dessutom har bevarad tobak hittats i en stor flätad behållare, vilken tolkats som en medicinkista. I kistan låg en liten flätad korg innehållande fyra rullar tobak tillsammans med en mängd kryddor, samt rester av oliver och plommon. Marinarkeologen Lars Einarsson understryker att dessa varor kan kopplas till import, läkemedel och lyx. Genom påträffandet av två graverade tennfat i närheten av den flätade kistan, antas föremålen i behållaren ha tillhört amirallöjtnanten Arvid Björnram. I ett närliggande område har dessutom stora mängder kritpipor påträffats.¹¹⁶

Ombord på *Vasa* har bevarade växtfibrer hittats i en liten svepask i samma tunna som den påträffade kritpipan. Möjligen rör det sig om tobak, vilket framtida analyser kanske kan påvisa.¹¹⁷

Abrasionsspår på kranium 66 från Kronan. Notera den skålformade nednötningen på tänderna, vilken troligen uppstått i samband med rökning med kritpipa. Stockholms Universitet. Foto: Anna Kjellström.

Rökarna

Utöver de bevarade fynden av tobak, kritpipor, snus- och snuffdosor och pipetuier går det även att finna spår av rökning på kritpipornas skaft och rökarnas tänder. Bitmärken på kritpipor långt in på skaftet pekar på att de används under längre perioder, även efter att skaften gått av.¹¹⁸ Sådana kritpipsfynd har bland annat gjorts ombord på *Kronan*, där även spår av rökning gått att finna på tänder hos manskapet ombord.¹¹⁹ Vid osteologen Caroline Ahlström Arcinis genomgång av kranier från hundra individer har fem burit på så kallade abrasionsspår.¹²⁰ Detta innebär att en successiv tandnötning skett på ett begränsat område, och dess form pekar på utförandet av en specifik och upprepad aktivitet.¹²¹

Arcinis tolkning är att detta spår i tänderna uppstått genom att kritpipan vid rökning hållits fast mellan dem. Hon understryker dock att nednötningens graden inte kan användas för att bedöma exakt hur många år en individ rökt, då den dagliga frekvensen kan skilja sig stort mellan olika individer.¹²² Arne Åkerhagen menar att bitmärken nära huvudet på kritpipor skulle kunna ses som en markör för lågstatus hos rökare då de högre befäl knappt gått omkring med pipor så korta att de har kritpipshuvudet vid munnen.¹²³ Jag menar att detta troligen även gäller för den skålformade nedslitningen av tänderna.

Abrasionsspår på kritpipörkarens tänder vittnar möjligen om årtal av rökning, och då troligen av kortare kritpipor som hållits fast mellan tänderna. De längre kritpiporna kunde hållas med handen och behovet att bita ner mot ytan för att hålla fast den torde därför inte vara nödvändigt, och skulle därför inte lämna tydliga nednötningsspår. Därför borde högreståndspersoner som lätt kunnat ersätta sin avbrutna pipa med en ny, inte vara lika synliga som rökare vid en osteologisk analys. Detta skulle kunna tyda på att de individer på *Kronan* där abrasionsspår noterats troligen hört till de gemena ombord. Då mängden kritpipor som påträffats dessutom i stor grad överträffar mängden individer med hittills identifierade abrasionsspår är det troligt att det funnits fler rökare ombord än vad den osteologiska analysen kan påvisa.

Stimulantia i flottan

Under 1600- och 1700-talen var alkohol och tobak vanliga konsumtionsvaror inom samtliga sociala skikt och grupper. Att dessa varor även följde med ut till sjöss, torde vara föga förvånande. Trots detta så finns det fortfarande många kunskapsluckor när det gäller konsumtion av sådana varor ombord på flottans fartyg.

Det har gjorts flera välgjorda genomgångar av fynd av tobak- och alkoholrelaterade föremål från förlista örlogsfartyg. Dessvärre är det svårt att dra några större slutsatser om vad som var "normalt förekommande" ombord utifrån en sådan begränsad mängd undersökningar. Dessutom är fartygen i flera fall skilda åt både avseende sammanhang, typ och tid. *Vasa* som förliste under sin jungfrufärd 1628 hade ännu inte all sin besättning eller de planerade förnödenheterna ombord. *Kronan* däremot, var fullt bemannat men exploderade i samband med förlisningen 1676, vilket gjort att delar av fartyget och dess innehåll spridits och försvunnit. *Bodekull* var ett mindre örlogsskepp som användes till transporter. Både *Fredricus* och *Vasa* låg nära land i hamnområden där ackumulering av föremål kunnat ske under hundratals år. På de flesta av vraken nämnda i artikeln har det dessutom förekommit bärgningar redan i samtiden.

Det finns flera vrak och föremålsgrupper vilka är relevanta att studera mer ingående, men som jag inte haft möjlighet att inkludera inom ramen för denna artikel.¹²⁴ Med mer data från fler förlista örlogsskepp, liksom via jämförelser med utländska undersökningar, bör det gå att skapa ett bättre tolkningsunderlag samt sammanställa och problematisera närvaron av olika föremålsgrupper och varor ombord på flottans fartyg.

Det historiska källmaterialet har potential att ge oss en tydligare bild av konsumtion av njutningsmedel ombord. Genom studier kopplade till exempelvis importvaror, flottans inköp, de högre befälens egna privata räkenskaper för inköp av alkohol- och tobaksvaror, liksom rättegångsprotokoll från till exempel rådstugurätten och amiralitetsrätten, bör det gå att få svar på många frågor.

Bland de förbud som förekommer i sjöartiklarna visas att man försökt reglera konsumtionen av rökto bak och alkohol ombord. Bland annat finns flera restriktioner kring vart de gemena fick röka – redan under en tid då

tobaken inte ingick i ransonerna. På samma sätt finns förbud kring fylla och olaglig försäljning av alkohol ombord, med stränga straff för både de gemena och kajutfolket. Detta trots att de gemena, enligt ransonerna, främst serverades lågalkoholhaltig öl, vilken det troligen varit svårt att uppnå någon större berusning av. Kajutfolket utspisades förvisso öl med en högre alkoholhalt och tycks i flera fall ha haft privata förråd. Däremot finns hittills inga fynd som pekar på att de gemena haft tillgång till några större egna privata förråd av dryck med hög alkoholhalt. Så varför har förbuden tillkommit? I ett syfte att förekomma en eventuell risk, eller för att det fanns en problematik kring både alkohol och tobak ombord? I vilken utsträckning har dessa förbud och straff tillämpats? Kanske står svaren på detta att finna i amiralitetsrättens protokoll liksom i de många, men mycket begränsat undersökta fartyglämningar som finns under ytan?

Hittills har vi bara skrapat på ytan. Det finns många obesvarade frågor och behovet av mer forskning är stort. Men den här artikeln visar att det genom fortsatta studier av de rika arkeologiska och historiska källmaterialet finns goda förutsättningar att besvara frågor kring hur människorna på flottans fartyg nyttjade alkohol och tobak, liksom dessa varors roll i det tidigmoderna samhället.

Summary

The focus of this article is to approach the life on board naval ships during the 17th and 18th centuries through the study of stimulants – in this case finds related to alcohol and tobacco. The purpose has been to compile and review previous research, and through the use of some case studies, pin point areas in need of research.

Life at sea was in many ways very different from life on land, yet the two are strongly related. Many of the hierarchies and structures that existed on land were also present at sea, as well as different artefacts and consumption habits. Finds that can be linked to the use of alcohol and tobacco are often found on shipwrecks. They have been researched to some degree, but to a very limited extent.

During the 17th and 18th centuries, alcohol and tobacco were common consumer goods in all social strata and groups. That these wares were also brought out to sea should therefore not come as a surprise. Despite this, there are still many unknowns when it comes to the consumption of such wares on board naval ships.

There have been several important studies of tobacco and alcohol-related objects from sunken naval ships. Unfortunately, it is difficult to draw any major conclusions regarding what was “normal” on board based on such a limited amount of studies. In addition, several of these ships differ greatly both in terms of date, type and context.

There are also several wrecks and artefact types which are relevant to study in greater detail, that I have not had the opportunity to include within the frame of this article. With more data from more sunken naval ships, as well as through comparisons with foreign surveys, it should be possible to form a better basis for interpretation, and compile and problematize the presence of different objects types and goods on board naval ships.

The historical source material has great potential and relevance that may provide a better view of the consumption of stimulants on board. Through studies linked to, for example, imported goods, the navy's purchases, the senior officers' own private accounts for their purchases of

alcohol and tobacco, court records from the town court and the Admiralty court, many questions could be answered.

Among the regulations in the naval articles, it is indicated that attempts were made to regulate the consumption of smoking and drinking. Among other things, there are several restrictions regarding where the commoners were allowed to smoke - even at a time when tobacco was not included in the rations. In the same way, it was prohibited to sell illegal alcohol and to be excessively drunk on board, with severe penalties for both the commoners and the “cabin people” (officers, priests etc). This despite the fact that the commoners, according to the rations, were mainly served low-alcoholic beer, of which it was probably difficult to achieve any major intoxication. The “cabin people” on the other hand consumed beer with higher alcohol content and in several cases appear to have had private storages with spirits and wine. However, so far there are no findings that indicate that the commoners had any similar possibilities to hold their own private stores of beverages with high alcohol content. So why introduce these bans? In order to prevent a possible risk, or due to an actual problem with both drinking and smoking on the ships? To what extent have these prohibitions and penalties been applied? Perhaps the answers to this can be found in the records of the Admiralty Court as well as in the many, but rather unresearched, shipwrecks beneath the surface?

So far, we have only scratched the surface. There are many unanswered questions and there is a great need for more research. However, this article shows that through continued studies of the rich archaeological and historical source materials, there is a great potential to answer questions concerning how the people on naval ships used alcohol and tobacco, as well as the role of these goods in early modern society.

Källor

Otryckta källor

Sjöartiklar 1644. Riksarkivet, Stockholm (RA): Ämneshandlingar, Militaria, Administrativa handlingar rörande flottan, M1788.

Tryckta källor

Fleming, Henrik. Instruction för den flåtan som närvarande ligger på Dantzicher Redd, Actumeodem loco, Den 10 septemb: Anno 1628. I Marinstaben. *Sveriges sjökrig: 1611–1632*, bil 8, 1937 (1628), Stockholm. Sid. 264-268.

Haverling, Sven-Gunnar Ingemar (red.). Ett projekt till sjöartiklar från år 1628. Forum Navale nr 9, 1948. Sid. 101-119.

Oxenstierna, Axel. Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brev-vexling Afd. 2. Bd 11 Carl Bonde och Louis De Geer m.fl. bref angående bergverk, handel och finanser, Stockholm, 1905.

Sjöartiklar 1685. Siö-articlar som af den stormechtigste konung och herre herr Carl, den XI. Sweriges, Göthes och Wändes konung, & c. år 1685. förnyade och stadgade äre. Jemt eder tillhörige acter, som på andra sidan vp räknas. Medh högst bemälte kongl.:may:tz nådige privilegio, at ingen, hwarken här i riket och desz vnderliggiande provincier detta må eftertryckia, eller vthan ifrån införa och försällja, wid confiscation af exemplaren. Stockholm, tryckt å ny ovthi A. Holms tryckeri: år 1716. Stockholm, 1716.

Stockholms stads priscourant, uti partier. Anno 1742. No.1. ifrån den 4.til den 11. Januarii. Kungliga bibliotekets arkiv.

Stockholms stads priscourant, uti partier. Anno 1743. No.15. ifrån den 2.til den 9. Maii. Kungliga bibliotekets arkiv.

Stockholms stads priscourant, uti partier. Anno 1745. No.19. ifrån den 6.til den 13. Maii. Kungliga bibliotekets arkiv.

Stockholms stads priscourant, uti partier. Anno 1746. No.18.ifrån den 28. April til den 5. Maii. Kungliga bibliotekets arkiv.

Webb

Nationalencyklopedin. Definition: Ankare (mått). [https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/ankare-\(mått\)](https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/ankare-(mått)) [2022-01-09]

Nationalencyklopedin. Definition: Åm (mått). <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/åm> [2022-01-09]

Nationalencyklopedin. Definition: Kanna (mått). <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/kanna> [2022-01-09]

Nationalencyklopedin. Definition: Skålpund (mått). <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/skålpund> [2022-01-09]

Mejlkonversationer

Elżbieta Wróblewska. Narodowe Muzeum Morskie. Angående kritpiporna från *Solen*. 20 juni 2019.

Anna Kjellström. Stockholms Universitet. Angående abrassionspår hos individerna från *Kronan*. 25 september 2020.

Caroline Ahlström Arcini. Statens historiska museer: Arkeologerna. Angående abrassionspår hos individerna från *Kronan*. 10 november 2020.

Fred Hocker. Statens maritima och transporthistoriska museer: Vasa museet. Angående kritpipsfynd ombord på *Vasa*. 19 april 2021; Angående alkoholrelaterade fynd ombord på *Vasa*. 24 maj 2021.

Lars Einarsson. Kalmar läns museum. Angående tobaksrelaterade fynd ombord på *Kronan*. 30 maj 2021.

Björn Lindeke. Angående alkoholhaltiga drycker under tidigmodern tid. 13 juni 2021.

Litteratur

Ahlström Arcini, Caroline. Bramstång Plura, Carina. *Garnisonens gravar i Göteborg*. Stockholm, Riksantikvarieämbetet, 2011.

Arcini, Caroline. "Offer för pest, svält och tobak". I: Arcini, Caroline. Jacobsson, Bengt. Persson, Bodil (red.). *Pestbacken*, 1. Uppl. Riksantikvarieämbetets förlag, Stockholm, 2006.

Atkins, David. Oswald, Adrian. London Clay Tobacco Pipes. *Journal of the British Archaeological Association* no. 32:1, 1969. Sid 171-227.

Bardenfleth, Niels Gustav (red.). Tobak: tilbedt og tugtet i 500 år. *Danskerne og tobakken*. København: Nyt Nordisk Forlag, 1992.

Baxarias, Joaquim. Herrerin, Jesús. *The handbook atlas of paleopathology*. Libros Portico, Zaradoga. 2008.

Berggren, Simon. *Rom, Arrak eller något annat? Vasaskeppets spritfynd i kontexten av svensk och europeisk brännvinshandel under 1600-talet*. UÅ.

Bergman Carter, Robert. *Vem rökte alla dessa pipor? – en historisk-arkeologisk studie av kritpipor och rökning i 1600- och 1700-talens Sverige med genus- och intersektionalitetsperspektiv*. Kandidatuppsats, Lunds Universitet, 2014.

Bergstrand, Thomas. von Arbin, Staffan. *Stora Sofia. Dokumentation, skyddstäckning och kontroll. Vård av fartyglämning*. Rapport 2003:35. Bohuslänsmuseum. 2003.

Bergstrand, Thomas. *Fregatten Fredricus*. Arkeologisk slutundersökning. Rapport 2015:41. Bohusläns museum. 2015.

Cederlund, Carl Olof, "Att suppa tobak": en översikt över tobaksbrukets äldsta historia i Sverige', *Fataburen*. 1966. Sid. 41-54.

Cederlund, Carl Olof. Kaijser, Ingrid. *Vraket vid Jutholmen Last och utrustning*. Stockholm: Statens sjöhistoriska museum. 1983.

Cederlund, Carl Olof. Hocker, Frederick. *Vasa 1: the archaeology of a Swedish warship of 1628*. Stockholm: Statens maritima museer, 2006.

Courtwright, David T. *Vanans makt: drogernas historia och den moderna världens födelse*. Lund: Historiska media, 2003.

Duco, Don. *De nederlandske kleijpijp: handboek voor dateren en determineren*, Amsterdam: Pijpenkabinet, 1987.

Einarsson, Lars. "Den rätta börden". I: Johansson, Björn Axel (red.). *Regalskeppet Kronan*. Bra Böcker, Höganäs. 1985. Sid. 84-85.

Einarsson, Lars. Tobak, kryddor och Björnram. *Marinarkeologisk tidskrift*. Nr 3. 1997. Sid. 2-3.

Einarsson, Lars. *Regalskeppet Kronan: historia och arkeologi ur djupet*. Lund: Historiska media, 2016.

Ekberg, Göran. *Dalarövraket/Bodekull*. Arkeologisk rapport 2019:13. Vrak – Museum of Wrecks. 2019a.

Ekberg, Göran. *Anna Maria – Vård och skyddsplan*. Arkeologisk rapport 2019:11. Vrak – Museum of Wrecks. 2019b.

Eriksson, Niklas. "Invasionsfartyget som blev en mjölskuta: identifieringen av "Dalarövraket" som strussen Bodekull (1661-1678)". I: *Forum navale* 2018. Sjöhistoriska samfundet. 2018. Sid.12-52.

Gaimster, David R. M. *German stoneware 1200-1900: archaeology and cultural history*: containing a guide to the collections of the British Museum, Victoria & Albert Museum, and Museum of London. London: Published for the Trustees of the British Museum by British Museum Press, 1997.

Glete, Jan. *Swedish naval administration, 1521-1721: resource flows and organisational capabilities*. Leiden: Brill, 2010.

Grandulla, Stephanie. *A swedish sailors table: a study of Vasa's wooden tableware*. Mastersuppsats. East Carolina University. 2014.

Hansson, Jim. Höglund, Patrik. *Resande man. Vård och skyddsplan*. Arkeologisk rapport 2019:15. Vrak- Museum of Wrecks. 2019.

Hammar, AnnaSara. *Mellan kaos och kontroll: Social ordning i svenska flottan 1670-1716*. Diss. Umeå universitet, 2014.

Higgins, David A. "The transmission of Goods and Ideas in the Post-Medieval World – Evidence from the clay tobacco pipe industry". I: Harnow, Henrik. Cranstone, David. Belford, Paul. Host-Madsen, Lene (red.). 2012. *Across the North Sea. Later Historical Archaeology in Britain and Denmark, c. 1500-2000 AD*. 2012. Sid. 209-224.

Hocker, Frederick M. *Vasa*. 2011.

Huggert, Anders. Hundraåriga kritpipor i bruk bland samer i 1890-talets Lappmark. I: *Fornvännen. Journal of Swedish Antiquarian Research*. 2008. Sid. 23-28.

Höglund, Patrik. *Vasan. Slutna fynd och husgeråd ombord*. Ett försök till social stratifiering. Kandidatuppsats. Stockholms universitet. 1995.

Höglund, Patrik. *Vasa. Arkeologiska fynd och ett fartygssamhälle*. Forum Navale nr 52, 1997. Sid. 34-50.

Höglund, Patrik. *Dygden. Arkeologisk undersökning av ett linjeskepp från 1700-talet*. Arkeologisk rapport 2011:1. Statens Maritima museer: Sjöhistoriska museet. 2011.

Höglund, Patrik, *Skeppssamhället: rang, roller och status på örlogsskepp under 1600-talet*. Universus Academic Press. Diss. Huddinge: Södertörns högskola, 2021.

Junhem, Inga. *Prisad planta: om tobaksodling i Sverige 1724-1964*, Tobaks- och Tändsticksmuseum, Stockholm, 2003.

Kaijser, Ingrid. Persson, Inga-Lill. Nathorst-Böös, Ernst. *Ur sjömannens kista och tunna: personliga tillhörigheter på Wasa*. Stockholm: Statens sjöhistoriska museum. 1982.

Kaijser, Ingrid. "Ombord under fred". I: Johansson, Björn Axel (red.). 1985. *Regalskeppet Kronan*. Bra Böcker, Höganäs. 1985a. Sid. 80-81.

Kaijser, Ingrid. "Att 'dricka tobak' och annat". I: Johansson, Björn Axel (red.). 1985. *Regalskeppet Kronan*. Bra Böcker, Höganäs. 1985b. Sid. 92-93.

Larsen, Clark Spencer. *Bioarchaeology interpreting behavior from the human skeleton*. 2. ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Lindeke, Björn. *Aqua vitae regia. Om sprit på kungens skepp och några reflektioner kring barockens Svenska spritkultur*. In prep.

Loewe, Walter. *Petum optimum*, Norma, Borås, 1990.

Loewe, Walter. *Tobaksspinnarna och tobaksfabrikanterna i 1600-talets Stockholm*, Komm. för Stockholmsforskning, Stockholm, 1993.

Loktu, Lise. Clay pipes and the habitus of tobacco consumption. An archaeological study of tobacco consumption, with special reference to seventeenth century Trondheim. I: Berge, Ranghild. Jasinski, Marek E.

Sognnes, Kalle. 2012. *N-Tag Ten. Proceedings of the 10th Nordic TAG conference at Stiklestad, Norway 2009*. BAR International Series 2399 - 2012.

Monié-Nordin, Jonas. *The Scandinavian early modern world: a global historical archaeology*. 2020.

Müller, Leos. Kolonialprodukter i Sveriges handel och konsumtionskultur, 1700-1800. *Historisk tidskrift (Stockholm)*. 2004 (124):2, Sid. 225-248.

Oswald, Adrian. Clay pipes for the archaeologist, *British Archaeological Reports, British Series*. No 14, Oxford.1975.

Sandén, Annika. *Fröjdelekar: glädje, lust och nöjen under svensk stormaktstid*. Stockholm: Atlantis, 2020.

Söderlind, Ulrica. "Stormaktens kosthållning ombord svenska örlogsfartyg, del 1". *Forum Navale* nr 61, Karlskrona. 2005. Sid.38-76.

Söderlind, Ulrica. *Skrovsmål: kosthållning och matlagning i den svenska flottan från 1500-tal till 1700-tal*. Diss, Stockholms universitet. Stockholm, 2006.

Tellström, Richard. Jönsson, Håkan. *Från krog till krog: svenskt uteätande under 700 år*. Stockholm: Natur&kultur, 2018.

Urbonaitė-Ubė, Miglė. Stoneware from the 14th to the 17th centuries found in archaeological excavation in Vilnius. I: *Archaeologia Baltica*. Nr 25. Vilnius: Lithuanian Institute of History. 2018. Sid. 191-202.

Van der Meulen, Jan. *Goudsepijpenmakers en hunmerken*. Leiden en de Stedelijke Musea Gouda, 2003.

Villner, Katarina. *Under däck: Mary Rose - Vasa - Kronan*. Stockholm: Medström, 2012.

Wahlöö, Claes. Larsson, Göran. *Sextonhundrasjuttiosex: minnet av historien, historien om minnet: berättelse om ett krigets år och det blodiga slaget vid Lund*. Lund: Fören. Gamla Lund, 1996.

White, Tim D. Folkens, Pieter A. *The human bone manual*. Elsevier Academic, Burlington, 2005.

Zettersten, Axel. *Svenska flottans historia: åren 1522-1634*. Stockholm, 1890.

Zettersten, Axel. *Svenska flottans historia: åren 1635-1680*. Norrtälje, 1903.

Åkerhagen, Arne. Kritpipor i svenska vatten. Haninge sportdykarklubb. Utgiven i samarbete med Svenska Tobaks AB. 1982.

Åkerhagen, Arne. *Kritpipor*. A. Åkerhagen i samarbete med Svenska tobaks AB. 1985.

Åkerhagen, Arne. Kritpiporna på Kronan. *Marinarkeologisk tidskrift*. 1999 (22):1. Sid. 4-5.

Åkerhagen, Arne. Kritpipor funna i Sverige. [Haninge]: [A. Åkerhagen]. 2008.

Åkerhagen, Arne. *Den svenska kritpipan: pipor, tillverkare och fynd*. Stockholm: Tobaks- och tändsticksmuseum. 2012.

Noter

¹ I denna artikel har jag valt att behandla samtliga drycker inom begreppet njutningsmedel, trots att lågalkoholhaltig öl snarare var att betrakta som basföda ombord..

² Ärtal placerat inom parentes efter fartygsnamn avser förlisningsår.

³ Se ex. Åkerhagen 1982, 1985, 1999, 2008.

⁴ Duco 1987;van der Meulen 2003. Se även Atkins & Oswald 1969.

⁵ Se Åkerhagen 1982; Bergman Carter 2014.

⁶ Loktu 2012:158;Higgins 2012:209

⁷ Loktu 2012:158. Den norska kulturarvslagstiftningen skyddar vrak äldre än 100 år, medan lämningar på land efter den lutherska reformationen år 1537 saknar automatiskt lagskydd. Vilket enligt Loktu påverkar både lämningarnas utsatthet och konserverings policy.

⁸ Se Cederlund & Kaijser 1983;Einarsson 1997; Bergstrand & von Arbin 2003; Bergstrand 2015;Ekberg 2019b.

⁹ Den kunde tuggas, snusas, sniffas, rökas, men också användas i salvor på sår, eller som ingrediens i drycker som skulle förtäras. Bardenfleth 1992:24–25; Courtwright 2003:94.

¹⁰ Courtwright 2003:94–95.

¹¹ Se Loewe 1990.

¹² Se Sandén 2020.

¹³ Se Tellström & Jönsson 2018.

¹⁴ Lindeke In prep.

¹⁵ Cederlund & Hocker 2006; konversation Hocker, 24 maj 2021.

¹⁶ Se Eriksson 2018; Ekberg 2019a; Hansson & Höglund 2019.

¹⁷ Många festligheter var kopplade till årstidernas växlingar och olika jordbrukshändelser, som skördefester eller marknader, men också till olika livsskeenden som dop, bröllop och begravingar. Sandén 2020.

¹⁸ Söderlind 2006:50–53; Tellström & Jönsson 2018:56; Konversation Lindeke, 13 juni 2021.

¹⁹ Zettersten 1903:99; Tellström & Jönsson 2018:56.

²⁰ Lindeke in prep.

²¹ Courtwright 2003:97; Tellström & Jönsson 2018:48; Lindeke in prep.

²² Oxenstierna 1905:731–732.

²³ Tellström & Jönsson 2018:18–19, 107.

²⁴ Tellström & Jönsson 2018:56,107–113.

²⁵ Priscouranterna gavs ut varje måndag och gällde en vecka.

²⁶ Generellt motsvarade 1 åm cirka 157 liter, dock förekommer fall där exempelvis 1 åm Renskt vin motsvarar 144 liter. 1 ankare motsvarade cirka 39,26 liter. NE.se

²⁷ Stockholms stads priscourant1746. Ett oxhuvud motsvarade cirka 236 liter, men det förekom även ”mindre oxhuvud” på cirka 183 liter. NE.se

²⁸ Sandén 2020:260;Tellström & Jönsson 2018:107.

²⁹ Sandén 2020:260.

³⁰ Sandén 2020:263.

³¹ Kaijser 1985a:80.

³² Sjöartiklar 1644, artikel 2, 22.

³³ Höglund 2021:143; Lindeke in prep.

³⁴ Wahlöö & Larsson 1996:90.

³⁵ Flemings instruktion 1628.

³⁶ Zettersten 1890:154.

³⁷ Sjöartiklar 1685, artikel 2-3,5, 104,112; Wahlöö & Larsson 1996:90–91.

³⁸ Sjöartiklar 1685, artikel 140-141.

³⁹ Sjöartiklar 1685, artikel 141.

⁴⁰ Hammar 2014:155.

⁴¹ Sjöartiklar 1644, artikel 48. Se även likande formulering i Sjöartiklar 1685, artikel 216.

⁴² Söderlind 2006:130. Detta fall är förvisso från ostindiefararna, men ger ändå en bild av hur det kunde te sig ombord.

⁴³ Hammar 2014:101, 253.

⁴⁴ Hammar 2014:240–241.

⁴⁵ Sjöartiklar 1644, artikel 3; Zettersten 1903:94; Hammar 2014:241.

⁴⁶ Korum, en slags militär gudstjänst som hölls morgon, afton och inför strid. Se Zettersten 1903:177; Höglund 2021:190.

⁴⁷ Sjöartiklar 1644, artikel 2–3; Sjöartiklar 1685, artikel 6,13. Zettersten 1903:98, 177; Höglund 2021:197.

⁴⁸ Zettersten 1903:9; NE.se.

⁴⁹ Zettersten 1890:149; Zettersten 1903:241. Se även Söderlind 2006:48; Höglund 2021:240.

⁵⁰ Höglund 2021:240.

⁵¹ För vidare läsning om människorna ombord se Höglund 2021.

⁵² Citatet i Zettersten 1890:149.

Söderlind 2006:52. Ölsupa är en slags ölsoppa. Se Söderlind 2006:39.

⁵⁴ Zettersten 1903:242; Söderlind 2006:51; Höglund 2021:135.

⁵⁵ Söderlind 2006:51–55;Lindeke in prep.

⁵⁶ Söderlind 2006:53–54, 59, 61, 117, 129.

⁵⁷ Zettersten 1903:244;Kaijser 1985b:93; Höglund 2021:242.

⁵⁸ Söderlind 2006:129.

⁵⁹ Skeppet användes från år 1789 som sjukfartyg för flottans skadade och sjuka. Söderlind 2006:176–178.

⁶⁰ Åkerhagen 1982:2; Higgins 2012:210.

⁶¹ Arcini 2006:90.

⁶² Loewe 1993:15,19.

⁶³ Åkerhagen 1985:6; Cederlund 1966:46–47; Courtwright 2003:27; Arcini 2006:90; Bergman Carter 2013:6-7; Sandén 2020:260–262.

⁶⁴ Åkerhagen 1985:12.

⁶⁵ Oxenstierna 1905:704,753. Det är i tullistorna oklart vilket pund som avses men troligen rör det sig om skålpund (425 gram).

⁶⁶ Oxenstierna 1905:704.

⁶⁷ Loewe 1993:27.

⁶⁸ Loewe 1990:28; Loewe 1993:44.

⁶⁹ På tobaksspinnerierna bearbetades tobaksblad till tobakssträngar, vilka kapades och formades till rullar motsvarande ½-1 skålpund. Se Loewe 1990:30.

- ⁷⁰ Loewe 1990:28; Loewe 1993:28–30; Junhem 2004:24.
⁷¹ Loewe 1993:19; Courtwright 2003:27; Müller 2004:235; Arcini 2006: 90; Einarsson 2016:217.
⁷² Åkerhagen 1985:37.
⁷³ Bardenfleth 1992:24–25; Courtwright 2003:94.
⁷⁴ Sandén 2020:260–262, 264.
⁷⁵ Åkerhagen 1999:4-5.
⁷⁶ Huggert 2008:23–28. Kritpiporna ingår idag i Västerbottens museums samling i Umeå.
⁷⁷ Loewe 1990:78.
⁷⁸ Stockholms Stads Priscourant 1745.
⁷⁹ Stockholms Stads Priscourant 1742 samt 1743. Ett skålpund motsvarade ungefär 425 gram. NE.se
⁸⁰ Kaijser 1985b:92-93.
⁸¹ Zettersten 1903:244; Söderlind 2006:117–119.
⁸² Höglund 2021:176.
⁸³ Citatet i Kaijser 1982:8.
⁸⁴ Sjöartiklar 1644, artikel 55; Haverling 1948; Kaijser 1982:7.
⁸⁵ Citatet i Zettersten 1903:331.
⁸⁶ Sjöartiklar 1685, artikel 202.
⁸⁷ Höglund 2021:140.
⁸⁸ Kaijser 1982:8; Bardenfleth 1992:33–34; Loewe 1993:25.
⁸⁹ Einarsson 2016:171, 217; Söderlind 2006:57; Lindeke in prep.
⁹⁰ Höglund 1995:24; Söderlind 2005:47; Cederlund & Hocker 2006:321ff; Berggren, u å:7; Konversation Hocker. 24 maj 2021.
⁹¹ Zettersten 1903:238. Se även Höglund 2021:141.
⁹² Hansson & Höglund 2019:9.
⁹³ Söderlind 2006:57; Höglund 2021:135; Lindeke in prep.
⁹⁴ Söderlind 2006:57; Lindeke in prep.
⁹⁵ Höglund 2011:7.
⁹⁶ Eriksson 2018: 14-15; Ekberg 2019a:6.
⁹⁷ Konversation Hocker, 24 maj 2021.
⁹⁸ Lindeke in prep.
⁹⁹ Höglund 1995:22; Gandulla 2014.
¹⁰⁰ Lindeke in prep.
¹⁰¹ Det skäggiga mansansiktet skall ha sitt ursprung i den tyska renässansens "vildman" – ett mytiskt väsen ofta avbildat inom bland annat arkitektur och konst. Se Urbonaitė-Ubė 2018:195.
¹⁰² Gaimster 1997:209ff. Bartmann betyder på tyska ungefär "skäggbärande man".
¹⁰³ Kaijser 1985a:81
¹⁰⁴ Kaijser 1985a:80; Eriksson 2018:14–15; Ekberg 2019a:6,8-9.
¹⁰⁵ Hocker 2011:11; Villner 2012:68; Höglund 2021:241
¹⁰⁶ Höglund 1995:7; Konversation Hocker. 24 maj 2021.
¹⁰⁷ Söderlind 2006:219; Villner 2012:136.
¹⁰⁸ Söderlind 2006:57–58; Villner 2012:70.
¹⁰⁹ Kaijser 1982:69; Höglund 1995:22ff; Höglund 1997:38; Gandulla 2014; Konversation Hocker, 19 april 2021.

- ¹¹⁰ Konversation Wróblewska, 20 juni 2019; utställningstexter Narodowe Muzeum Morskie.
¹¹¹ Kaijser 1982:10.
¹¹² Konversation Hocker, 19 april 2021.
¹¹³ Åkerhagen 1999:4.
¹¹⁴ Konversation Einarsson, 30 maj 2021.
¹¹⁵ Einarsson 1985:84–85; Einarsson 2016:217; Konversation Einarsson, 30 maj 2021. Snuffdosor användes för förvaring av tobak som skulle sniffas, medan snusdosorna användes till förvaring av snustobak.
¹¹⁶ Einarsson 2016:2-3, 217.
¹¹⁷ Konversation Fred Hocker, 19 april 2021.
¹¹⁸ Åkerhagen 1999: 4-5.
¹¹⁹ Åkerhagen 1999:4-5; Konversation Ahlström Arcini, 10 november 2020.
¹²⁰ Av 100 analyserade kranier hade 5 individer abrossionsspår vilka tolkats som kopplade till rökning. Utifrån detta har ett estimat gjorts på att runt 5 % av mannarna ombord på Kronan bör ha haft liknande spår efter rökning. Konversation. Kjellström, 25 september 2020, samt Ahlström Arcini, 10 november 2020.
¹²¹ White & Folkens 2005:365–369; Baxarias & Herrerin 2008: kap 6:1,19; Larsen 2015: 248, 258.
¹²² Arcini 2006:91.
¹²³ Åkerhagen 1999: 4-5.
¹²⁴ Detta gäller både tidigare undersökta, liksom nyligen påträffade fartygsvrak.